

Solženicynovo přelomové dílo

Před padesáti lety vyšla kniha *Souostroví Gulag*

JAROSLAV FORMÁNEK

Souostroví Gulag, monumentální dílo Alexandra Solženicyna o sovětském represivním systému a pracovních táborech, poprvé vyšlo v prosinci 1973 v Paříži. Dočkalo se obrovského úspěchu. Jen ve Francii se prodalo okolo 1 200 000 výtisků. Následovaly překlady do mnoha jazyků, ten český, ilegální, byl jedním z prvních. Autora v Moskvě zatklí a nejprve ho chtěli zastřelit, ale Brežněvovo politbyro nakonec Solženicyna z rodné země vyhnalo.

Koncem roku 1973 si básník a překladatel Jan Zábrana napsal do svého deníku: „Zpráva ze západního rozhlasu: přede-
včtrem, 29. prosince [19]73, vyšla v Paří-
ži Solženicynova nová kniha *Archipelag Gulag*. Román? Reportážní zpráva? Nic bližšího dosud nevím. Zkratku *Gulag* (*GULAG*) znám z epilogu *Doktora Živaga*. Znamená: *Glavnoje upravlenije lagerej*, tj. *Hlavní správa vězeňských táborů*. *Tedy asi „Souostroví HSNZ“ (Hlavní správa nápravných zařízení)*. Česká zkratka je neznělá. Ale já český název vymyslím. Přesně.“¹

Není jisté náhodou, že Zábrana si tuto informaci zaznamenal. Alexandr

Solženicyn byl už tehdy známým spisovatelem a od roku 1970 i nositelem Nobelovy ceny za literaturu. Komunistickou mocí pronásledovaný básník přesto nemohl tušit, jak tato literární událost otřese demokratickým Západem. „Otřese“ ve smyslu definitivní ztráty iluzí o komunismu a jeho mateřské zemi Sovětském svazu, a to nejen u veřejnosti, ale i u velké části západních politiků a intelektuálů, což se mimo jiné projevilo i bezprecedentním zakládáním různých nadací, sdružení či spolků zaměřených na podporu a solidaritu s perzekvovanými lidmi za železnou oponou. Na druhou stranu Zábrana správně

odhadl, že se Solženicynovo stěžejní dílo dotkne i jeho profese, neboť se podílel na českém překladu, který vznikl ilegálně v komunistickém Československu. První díl *Souostroví Gulag* poprvé vyšel česky v roce 1974 v curyšském exilovém nakladatelství Konfrontace.² K Zábranovu deníkovému zápisu pro úplnost dodejme, že nový název nevymyslel a Solženicynovu práci o represivní politice sovětského státu a neskutečně velké síti tamních táborů nucených prací v Paříži tenkrát vydali v ruštině.³ Francouzská verze se objevila v knihkupectvích o pár měsíců později.⁴

Z KOMSOMOLCE NEPŘÍTELEM LIDU

Myšlenkami na dílo popisující historii sovětských represí počínaje prosincem 1917, kdy byla v Rusku zakázána konstitučně demokratická strana a vypuklo první hromadné zatýkání jejích členů z řad šlechty a pravických intelektuálů, se Alexandr Solženicyn začal podle své autobiografie⁵ zabývat už v roce 1958. Jak rozsáhlý úkol si stanovil, lze přiblížit krátkým výčtem hlavních etap této krvavé historie. Od rozpuštění Ústavodárného

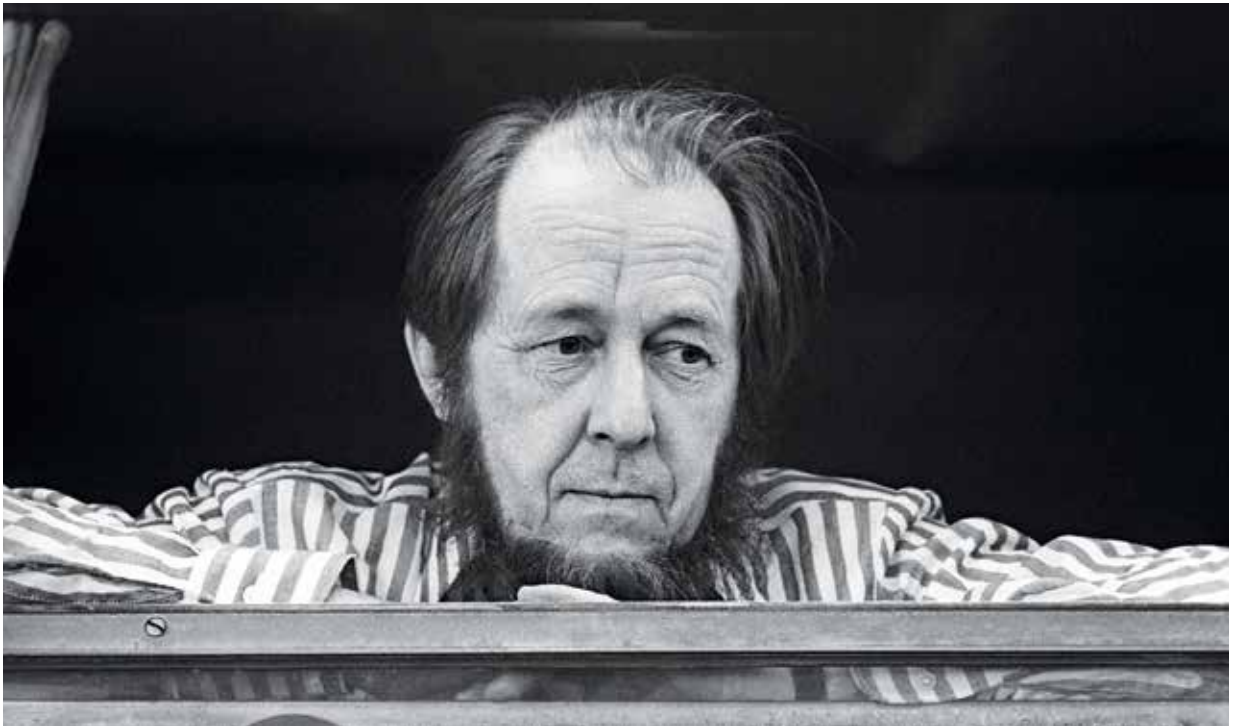
1 ZÁBRANA, Jan: *Celý život - výbor z deníků 1948-1984*. Torst, Praha 2001, s. 264.

2 SOLŽENICYN, Alexandr: *Souostroví Gulag*. Konfrontace, Curych 1974.

3 V azbuce vysázený název zněl *Archipelag Gulag*, za akronymem Gulag se skrýval sovětský název *Hlavní správa nápravně pracovních táborů*. Knihu vydalo nakladatelství YMCA-Press 28. 12. 1973.

4 SOLJENISTYNE, Alexandre: *L'Archipel du Goulag*. Seuil, Paris 1974.

5 SOLŽENICYN, Alexandr: *Trkalo se tele s dubem*. Academia, Praha 2001.

Alexandr Solženicyn na cestě do švýcarského exilu. Ze SSSR byl vypovězen na začátku roku 1974, jen několik týdnů po vydání knihy *Souostroví Gulag*. (foto: ČTK / KEYSTONE-SDA-ATS AG / STR)

shromáždění koncem roku 1917 a postavení strany kadetů⁶ mimo zákon a jejich zatýkání, zrušení nezávislého tisku a perzekuce nekomunistických novinářů, například v březnu 1918 zlikvidovaný liberální časopis *Russkije vedomosti*, jehož poslední šéfredaktor P. V. Jegorov skončil ve vězení, rudé násilí pokračovalo přes moskevské a leningradské církevní procesy, hromadné popravy bělogvardějců, represe s desítkami tisíc obětí z řad trockistů a zinověvců z let 1927–1928, na něž navázal sedm let trvající teror vůči údajným škůdcům z řad

buržoazních odborníků, kam patří například šachtinský proces a proces s průmyslovou stranou.⁷ Následovaly vlny represí spojené s násilnou kolektivizací, rozkulačováním a záměrně vyvolanými hladomory na Ukrajině, masové vysídlování obyvatel Leningradu po smrti tamního bolševického předáka S. M. Kirova, čistky v armádě, v policii i ve straně a samozřejmě Velký teror z let 1937–1938 neboli hromadné zatýkání, mučení, popravy a deportace do lágrů převážně nevinných lidí. Ve výčtu by šlo pokračovat represemi

na západní Ukrajině, v Bělorusku, v pobaltských státech a ve východní části Polska po uzavření paktu s nacisty, zacházením s válečnými zajatci, které vyvrcholilo Katyňským masakrem bezmála 22 000 Poláků na jaře 1940, ale i přesídlováním celých národů z Krymu, Povolží a Kavkazu do klimaticky nehostinných oblastí severovýchodního Ruska, násilným odvlékáním do Sovětského svazu cizích státních příslušníků z území osvobozených na konci druhé světové války Rudou armádou, poválečným tažením proti kosmopolitismu nebo

6 Kadeti, členové Konstituční demokratické strany. Po Únorové revoluci 1917, kdy odstoupil car Mikuláš II. a vznikla Prozatímní vláda, byli kadeti spolu s esery (levicová Strana socialistů-revolucionářů) její součástí. V prosinci 1917 je bolševická moc dekretem prohlásila za nepřátele lidu.

7 Šachtinský proces se konal v roce 1928, proces s tzv. průmyslovou stranou v roce 1930. Vyšetřování i oba soudy se týkaly vedoucích pracovníků a odborníků v ekonomické sféře zodpovědných za údajné sabotáže a záškodnickou činnost, jež měly být příčinou problémů sovětského hospodářství. Tím se vysvětlovaly obtíže spojené se špatnou organizací a přehmaty v průběhu industrializace. V šachtinském procesu bylo obviněno 53 osob, 11 odsoudili k trestu k smrti, zbytek k odnětí svobody až do deseti let, pouze čtyři obžalovaní byli osvobozeni. Vyšetřování tzv. průmyslové strany zasáhlo na dva tisíce osob, trest smrti sice nepadl, ale vysoké tresty odnětí svobody ano.

procesem s „lékaři vrahy“, jež z větší části zachránila před tragickým osudem Stalinova smrt v březnu 1953.

V té době rodák z jihoruského Kirslovodsku, kde se Alexandr Solženicyn 11. prosince 1918 narodil, trávil zbytek svého osmiletého trestu v Gulagu. Otce, který pocházel z kozácké kavkazské rodiny, nikdy nepoznal. Matka byla z bohaté sedlácké rodiny žijící na ukrajinské Kubáni, jež během revoluce přišla o veškerý majetek, a malý Saša proto vyrůstal v nuzných poměrech v Rostově na Donu. Docházel do školy s křížkem na krku, odmítal vstoupit do Pionýra, a i přes výtky učitelů pravidelně chodil do kostela. Vliv školy i bolševické propagandy se však nakonec přece jen projevil. V roce 1936 Solženicyn vstoupil do Komsomolu, s vynikajícím prospěchem oceněným stalinským stipendiem studoval Matematicko-fyzikální fakultu Rostovské univerzity a ve volném čase se věnoval studiu marxismu-leninismu. Z ortodoxně komunistických pozic také napsal úvodní kapitoly své první literární práce o fiasku ruských armád na začátku první světové války *Srpen 1914*. Kromě literatury ho přitahovalo i divadlo a v létě 1938 se pokusil složit zkoušky na divadelní školu. Nebyl přijat, o rok později proto začal dálkově studovat filozofii a literaturu, učil se anglicky i latinsky a v dubnu 1940 se oženil. Slibně se rozvíjející vědeckou kariéru i literární ambice však krutě přerušily dějiny. Dvaadvacátého června 1941 Solženicyn v Moskvě absolvoval dílčí zkoušky z literatury. Právě tam ho zastihla zpráva o útoku německých vojsk na Sovětský svaz.

Budoucí spisovatel neváhal, a byť byl ze zdravotních důvodů zproštěn vojenské služby, narukoval jako

dobrovolník. V průběhu bojů to došlo až na kapitána dělostřelectva, za příkladné chování a hrdinství obdržel Řád vlastenecké války a Řád rudé hvězdy, jeho další ideová proměna už ale začala. Tvrdá armádní zkušenost Solženicyna postupně zbavila iluzí o geniálním a neomylném Stalinovi. Kritické názory na vůdce světového proletariátu a jeho režim nejprve znamenává ve svém deníku. Psát si jen pro sebe však dlouho nevydržel a nespokojenost ventiloval v dopisech přátelům, což se mu stalo osudným. Jeden z dopisů, v němž Stalinovi vyčítá krvavé čistky v řadách armády v předvečer druhé světové války, jeho spojení s Hitlerem i neochotu naslouchat varovným hlasům o připravovaném německém útoku, zadržela vojenská cenzura a předala ho policejnímu orgánu NKVD (Národní komisariát vnitřních záležitostí). Pro Solženicyna si přišli 9. února 1945, v moskevské věznici Lubjanka byl obviněn ze špionáže a aktivního boje proti dělnické třídě a odsouzen k osmi letům v nápravně pracovním táboře a k následnému časově neomezenému vyhnanství. Část trestu prožil v táborech v okolí Moskvy, zbytek v Kazachstánu a po onemocnění rakovinou v Taškentu. Během uvěznění se s ním rozvedla žena, neboť jako manželka nepřítelů lidu nemohla najít práci. Po skončení vyhnanství se k němu vrátila a v roce 1957 se znovu vzali.

Rusista a publicista Jan Machonin o této životní etapě spisovatele napsal: „*Jestliže armáda zbavila Solženicyna iluzí o stalinismu – Stalina obvinil především z překrucování leninismu –, za léta v táborech (1945 až 1953) a vyhnanství v Kazachstánu (1953 až 1956) se definitivně zklamal v marxismu a přiklonil se k idejím patriotismu*

a pravoslavné tradice. Ale táborová zkušenost mu především poskytla materiál pro jeho nejznámější prózy, z nichž mnohé napsal již v 50. letech – bez naděje, že by kdy mohly vyjít.“⁸

Jednalo se o romány *V kruhu prvním* (psáno v letech 1955–1967),⁹ v němž Solženicyn popisuje své zážitky z uzavřeného lágru pro vědce, a *Rakovina* (1955)¹⁰ o jeho boji se zhoubnou chorobou. A také o divadelní hru *Republika práce* a novelu *Matrjonina chalupa* (obě díla vznikla ve vyhnanství),¹¹ v prvním se poprvé zabývá každodenní realitou trestního tábora, ve druhém životem na ruské vesnici na začátku padesátých let. Přelomovým pro Solženicyna i sovětskou společnost se však stalo jiné dílo. V roce 1961, kdy žil ve středním Rusku ve vesnici Milsevo a živil se výukou matematiky a fyziky na střední škole Mezinovskaja v Kurlovském okrese, nabídl šéfredaktorovi časopisu *Novyj mir* a básníkovi Alexandru Tvardovskému literární text s názvem *Šč-854*, později přejmenovaný na *Jeden den Ivana Děnisoviče*.¹²

Z NEPŘÍTELE LIDU OFICIÁLNÍM SPISOVATELEM

Jeden den obyčejného člověka vězněného v jednom z táborů Gulagu kvůli několika hodinám stráveným v německém zajetí Tvardovského natolik zaujal, že příběh předložil k posouzení i generálnímu tajemníkovu strany Nikitovi S. Chruščovovi. V Sovětském svazu v té době stále probíhalo částečné uvolnění poměrů po Stalinově smrti a Chruščovovi se svědectví o stalinských koncentracích politicky hodilo. Nejmocnější muž země se od svého slavného projevu v roce 1956 tomuto tématu vyhýbal, stalinismus ale opět kritizoval na

8 MACHONIN, Jan: Ne pokoj, ale meč. Solženicyn by se dožil 100 let, v Rusku dodnes vyvolává spory. *Aktuálně.cz*, 9. 12. 2018 – viz <https://magazin.aktualne.cz/kultura/literatura/alexandr-solzenicyn-100-let-vyroci-rusko-gulag-machonin/r~59d17aaofbb511e8b474a-c1f6b220ee8/> (citováno k 18. 9. 2023).

9 SOLŽENICYN, Alexandr: *V kruhu prvním*. Mladá fronta, Praha 1993.

10 TÝŽ: *Rakovina*. Československý spisovatel, Praha 1992.

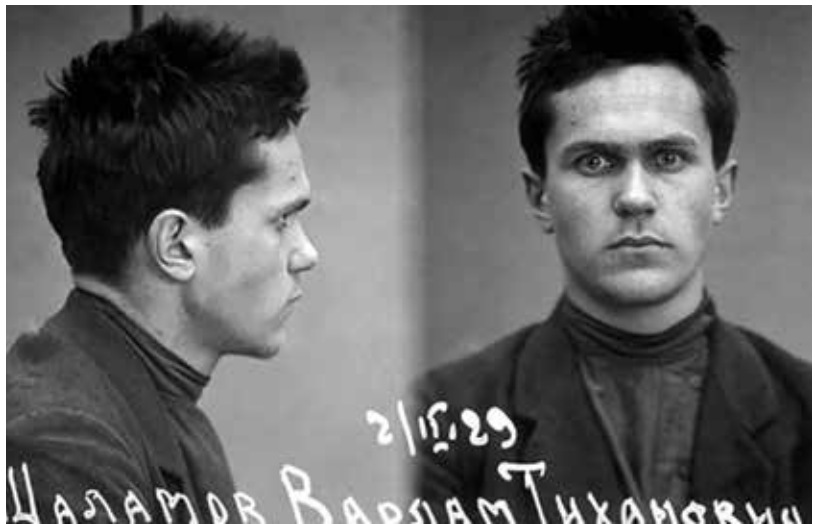
11 TÝŽ: *Matrjonina chalupa*. Svět sovětů, Praha 1965.

12 TÝŽ: *Jeden den Ivana Děnisoviče*. Nakladatelství politické literatury, Praha 1963.

XXII. sjezdu KSSS v říjnu 1961. Přes odpor některých členů politbyra Chruščov s publikováním souhlasil. Novela vyšla v roce 1962 v 11. čísle časopisu *Novyj mir* a okamžitě se stala literární senzací. Záhy byla přeložena do mnoha cizích jazyků a později i zfilmována v koprodukcí Velké Británie a Norska.

Jaký poprask dílo vyvolalo v Sovětském svazu, tehdy Solženicynovi napsal v osobním dopise později rovněž proslulý ruský spisovatel Varlam Šalamov, jenž v Gulagu strávil téměř dvacet let a své zkušenosti zachytil v precizních prózách *Kolymské povídky* (soubor vznikl v letech 1951–1956).¹³ O *Jednom dni Ivana Děnisoviče* píše: „Když jsem si koupil jedenácté číslo *Nového miru* a vyšel s ním na Puškinovo náměstí [v Moskvě], během 20–30 minut se mě tři nebo čtyři lidé zeptali: ‚To je jedenácté číslo? S novelou o táborech? Kde jste ho koupil?‘“¹⁴ Na následujících třiceti stránkách dopisu ale Šalamov podrobuje Solženicynův text i tvrdé kritice: „Ve Vašem táboře nejsou kriminálníci! Váš tábor není zavšivený! Sloužící dozorců tam neručí za normu, nevytloukají ji z vězňů pažbami. Nebijí. [...] Vězni si chléb nechávají v matraci. V matraci! Dokonce vycpané! A dokonce tam mají polštář! Pracují v teple. Chléb nechávají doma! Jedí lžicemi! Kde je ten záračný tábor? Hned bych si v něm svého času aspoň rok poseděl. [...] A po táboře se prochází kocour. Alexandře Isajeviči, toho kocoura by dávno snědli!“¹⁵

Šalamov přes své výhrady publikování *Ivana Děnisoviče* vítal nejen jako revoluční průlom v pravdivém pohledu na táborovou realitu, ale i pro literární úroveň díla. „Ta novela je jako báseň – všechno v ní je dokonalé, každá scéna, každá charakteristika je lakonická, inteligentní, jemná a hluboká.“¹⁶ Solženicynova próza prolomila oficiální společenské i umělecké tabu,

Spisovatel a novinář Varlam Šalamov na snímku po svém zatčení v roce 1929 (foto: Wikimedia Commons)

Varlam Šalamov (1907–1982)

Ruský novinář, básník a prozaik, který pocházel z rodiny pravoslavného kněze. Kvůli svým kritickým postojům ke Stalinovu režimu byl v rozmezí let 1929–1943 třikrát zatčen a poslán do Gulagu. V lágrech celkově strávil sedmáct let, přišel tam o zdraví a během této doby ztratil i svoji rodinu, manželka s dcerou ho opustily. Poslední trest mu vypršel v roce 1951, do Moskvy se však směl vrátit jen na tři dny. Až do rehabilitace v roce 1956 žil a manuálně pracoval v Kalininské oblasti, kde napsal své nejslavnější dílo *Kolymské povídky*. V Sovětském svazu se šířilo formou samizdatu. Po rehabilitaci Šalamovovi oficiálně vyšlo jen několik básnických sbírek, jeho prózy s tematikou trestných táborů se dočkaly publikování teprve v roce 1987. Šalamovovy práce ale vycházely na Západě, především v USA, západním Německu a Velké Británii. Autor literárně výjimečných povídek o lidech vězňených v Gulagu zemřel opuštěný a vážně nemocný v moskevském domově pro přestárlé 17. ledna 1982. Mimo *Kolymských povídek* v češtině vyšly jeho knihy *Levý břeh*, *Mistr lopaty*, *Mezi kladivem a kovadlinou*, *Vzkříšení modřinu* a *Rukavice aneb KP2*.

Zdroj: MACHONIN, Jan: Varlam Šalamov ukázal hrůzy stalinismu, ale s exilem byl na kordy. *Paměť národa*, 20. 9. 2023 — viz <https://www.pametnaroda.cz/cs/magazin/pribehy/varlam-salamov-ukazal-hruzy-stalinismu-ale-s-exilem-byl-na-kordy> (citováno k 9. 12. 2023).

jež ohledně stalinských lágrů do té doby v Sovětském svazu panovalo. Autor byl zasypán stovkami dopisů

od bývalých vězňů, kteří mu líčili své zážitky z Gulagu. Právě tady se zrodil záměr shromáždit jejich

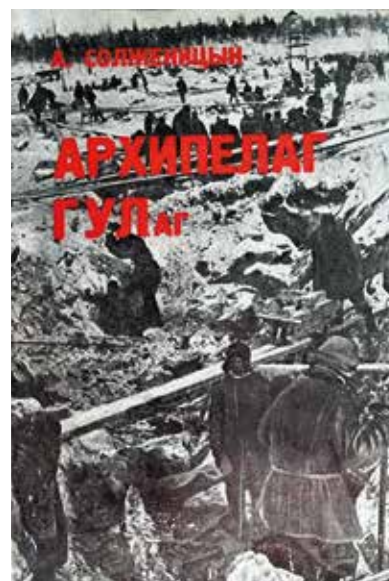
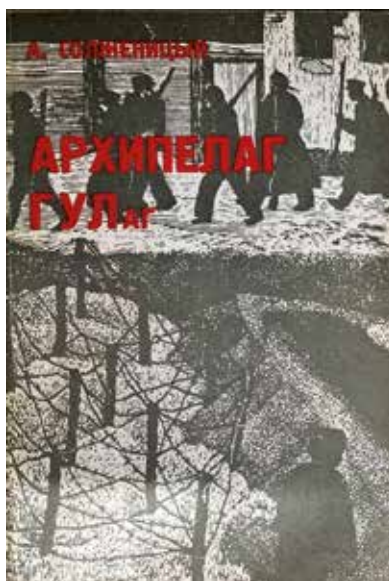
13 ŠALAMOV, Varlam: *Kolymské povídky*. Mladá fronta, Praha 1995.

14 MACHONIN, Jan: *Ne pokoj, ale meč. Solženicyn by se dožil 100 let, v Rusku dodne vyvolává spory*.

15 Viz studie MACHONIN, Jan: *Próza vytrpěná jako dokument. O slovech a činech Varlama Šalamova*. In: ŠALAMOV, Varlam: *Rukavice aneb KP2*. G plus G, Praha 2019, s. 240–275, konkrétně na s. 270.

16 Tamtéž, s. 270.

Obálky prvního vydání knihy *Souostroví Gulag*. První díl vyšel 28. prosince 1973 v nákladu 50 000 kusů. (repro: *Paměť a dějiny*)

zkušenosti, popsat nejen stalinské represe a hrůzy, ale i rozpoutání teroru za Leninovy vlády. Solženicyn si už totiž nedělal iluze o zřízení, v němž žil. Jak se později několikrát na toto téma vyjádřil, v říjnu 1917 vznikl v Rusku zločinný systém a bylo třeba o tom napsat pravdu. Geneze vzniku *Souostroví Gulag* proto leží na začátku šedesátých let, kdy spisovatel spolu s několika spolupracovníky začal cíleně vyhledávat bývalé vězně a sbírat jejich příběhy.

V tomto období se také stal hýčkáným sovětským spisovatelem, jeho další prózy vycházely ve statisícových nákladech, jeho hry uváděla divadla, navštěvoval politbyro v Kremlu a jako autorita promlouval na schůzích Svazu spisovatelů a v dalších uměleckých sdruženích. Netrvalo to však dlouho. Chruščov byl z nejvyšší funkce odstraněn a v roce 1964 jej nahradil Leonid Brežněv – uvolněné šrouby sovětské společnosti se opět začaly utahovat. Signálem o změně poměrů v neprospěch slavného

autora se stalo první odmítnutí jeho dalších próz, jako například románu *V kruhu prvním*.¹⁷ (Už na sklonku Chruščovovy éry byl Solženicyn vyškrtnut z kandidátů na Leninovu cenu za literaturu.) V září roku 1965 přišel frontální útok a státní policie zabavila část jeho archivu. Na XXIII. sjezdu KSSS konaném ve stejném roce pak zazněla tvrdá kritika na adresu falšování historie a jako příklad byl jmenován právě *Jeden den Ivana Děnisoviče*.

Z OFICIÁLNÍHO SPISOVATELE DISIDENTEM

Zločinný systém, o němž chtěl Solženicyn světu sdělit pravdu, je sice v podtitulu knihy *Souostroví Gulag* vymezen pouhými osmatřiceti lety (1918–1956), ta si však vynutila monumentální rozsah díla rozděleného do tří svazků a sedmi částí, čítajících dohromady okolo 1300 stran. Text vznikl ilegálně a na základě autorovy osobní zkušenosti s Gulagem

a jeho výzkumem tehdy dostupných historických pramenů i sovětských zákonů. Nesmírně důležitou roli ovšem sehrály dopisy, vzpomínky či ústně sdělené příběhy od 257 bývalých vězňů, kteří spisovatele kontaktovali nebo je on sám vyhledal. Práce pro jednoho člověka to jistě nebyla jednoduchá, píše o tom v doslovu k prvnímu vydání: „*Tuto knihu bych býval neměl psát sám, měl bych býval dát každou kapitolu informovaným lidem, pak bychom ji byli měli na redakční poradě dát dohromady, vzájemně si pomáhající. [...] Přitom bych byl potřeboval celou kancelář. Vlastní inzeráty v novinách, výzvy v rozhlasu (ozvěte se!), neomezenou korespondenci.*“¹⁸

Solženicyn proto vyzval ke spolupráci Varlama Šalamova. Autor *Kolymských povídek* se však k jeho znalostem skutečné tábtorové reality stavěl skepticky a nabídku odmítl. Podle něj poznal Solženicyn z osobní zkušenosti jen lehčí formu poválečného tábtoru a nevěděl nic o krutostech Gulagu, jež vězňové lidé

¹⁷ SOLŽENICYN, Alexandr: *V kruhu prvním*.

¹⁸ TÝŽ: *Souostroví Gulag* (III. díl). Konfrontace, Curych 1982, s. 519.

zažívali v třicátých letech a za války. Solženicyn tak v psaní pokračoval sám a mimo výše zmíněné svízele se musel vyrovnat i s rizikem policejního zásahu. „Ani jedinkrát neležela tato kniha, všechny její části, na jednom stole. V době, kdy jsem nad *Souostrovím* [Gulag] pracoval naplno, mě v září 1965 postihlo zrušení archivu a zabavení románu (šlo o rukopis knihy *V kruhu prvním* – pozn. autora). Tenkrát se dokončené části knihy a materiály pro další části rozletěly do všech stran a už jsem je nikdy nedal dohromady, bál jsem se riskovat, vždyť tu byla také jména. Neustále jsem si poznamenal, kde a co je třeba ověřit, kde dát něco pryč, a s těmi papírky jsem jezdil z místa na místo. Právě tato křečovitost a nedokončenost jsou charakteristické pro celou naši pronásledovanou literaturu. A takto je třeba přijmout i tuto knihu.“¹⁹ „Rozletění se do všech stran“ znamenalo ukrytí popsaných papírů u přátel, v některých případech byly části budoucího *Souostroví Gulag* zakopány na zahradě.

Podle vzpomínek někdejšího francouzského kulturního ataše v SSSR Yvese Hamanta²⁰ spisovatel text zkompletoval především v zimním období let 1965–1967 v malé osadě v Estonsku a práci definitivně dokončil v červnu 1968. Tehdy už byl režimem vnímán jako zjevný nepřítel. Nejenže odsoudil srpnovou okupaci Československa a ve Spojených státech i v západní Evropě mu vyšly v Sovětském svazu zamítnuté romány *V kruhu prvním* a *Rakovina*, ale o rok dříve zaslal vůči cenzuře a stalinským čistkám kritický dopis sjezdu sovětských spisovatelů. V Moskvě sice dopis během sjezdového zasedání nepřečetli, ale k nelibosti ortodoxních komunistů se tak stalo v Praze, kde na svém IV. sjezdu rokovali v roce 1967 českoslovenští spisovatelé, které s obsahem dopisu

Bonboniéry, které sloužily k pašování kinofilmů s nafoceným rukopisem *Souostroví Gulag* (foto: archiv YMCA-Press / Editeurs Réunis)

oficiálně seznámil Pavel Kohout. Moskevské politbyro zareagovalo na tyto události klasickým bolševickým způsobem a sovětský tisk zahájil proti Solženicynovi difamační kampaň, jež vyústila v jeho vyloučení ze Svazu spisovatelů SSSR. V této atmosféře a v zájmu zachování rukopisu se autor *Souostroví Gulag* rozhodl nafotit text knihy na kinofilm, které posléze propašovala do Paříže zaměstnankyně francouzské ambasády v Moskvě Anastasia Douroff. Kinofilm dodnes patří nakladatelství YMCA-Press a jsou součástí stálé výstavy o Solženicynovi v pařížském knihkupectví Les Editeurs Réunis.

Útoky proti spisovateli zesílily v roce 1970, kdy se Alexandr Solženicyn stal laureátem Nobelovy ceny za literaturu. Do té doby byla jeho díla publikována již v osmadvaceti zemích, avšak o existenci *Souostroví Gulag* svět stále nevěděl. Jako odpověď na mezinárodní poctu sovětské úřady Solženicynovi nabídl, aby zemi navždy opustil, což odmítl. Ze strachu, že bude

zbaven občanství a nevpuštěn zpět do rodné země, neodjel ani do Stockholmu převzít prestižní ocenění. KGB proto sestavila speciální jednotku, jež se nadále zabývala pouze jeho osobou. V srpnu 1971 se ho patrně pokusila otrávit. Dcera editora nakladatelství YMCA-Press Mélanie Struve na toto období vzpomíná: „Tehdy netušil, že byl otráven, v dopisech mému otci se pouze zmiňuje, že trpí podivnou nemocí, která mu zabraňuje v psaní. Nemocný byl tři měsíce. Ze se ho pokusili otrávit, zjistil až za dvacet let, kdy mu to řekl jeden z příslušníků KGB.“²¹

PUBLIKOVÁNÍ DÍLA USPÍŠILA KGB

Ani tyto zkušenosti však Solženicyna nepřesvědčily, aby dal souhlas k vydání *Souostroví Gulag*. Stále váhal, vědom si toho, že kniha obsahuje řadu informací o konkrétních žijících lidech. Ostatně v citátu ze září 1973 přetištěném v úvodu posledního českého vydání *Souostroví Gulag* své pocity vysvětluje: „S tísní v srdci jsem

19 Tamtéž.

20 HOUOT, Laurence: „L'Archipel du Goulag”, l'incroyable épopée du livre monument de Soljenitsyn. Francetvinfo.fr, 19. 6. 2017 - viz https://www.francetvinfo.fr/culture/livres/l-archipel-du-goulag-l-incroyable-epopee-du-livre-monument-de-soljenitsyne_3329015.html (citováno k 18. 9. 2023).

21 Tamtéž. Není-li uvedeno jinak, i další texty ze zahraničních publikací přeložil autor tohoto článku.

Tiskařské štočky s obálkou *Souostroví Gulag* na typografickém stolku, na němž byla kniha vysázena (foto: archiv YMCA-Press / Editeurs Réunis)

vyšetřovatelům sdělila, kde je ukryta jedna kopie Solženicynova dosud nepublikovaného rukopisu. Poté byla propuštěna, šla domů a tam se oběsila.²³ Právě tato tragédie spojená s faktem, že KGB vlastní exemplář *Souostroví Gulag*, přiměla autora k rozhodnutí dílo publikovat.

V pařížské tiskárně Béresniak, jedné z mála tehdy schopných vyászet ve Francii text v azbuce, se proto pustili do práce a nakladatelství YMCA-Press mohlo 28. prosince 1973 v nákladu 50 000 výtisků vydat knihu s názvem *Archipelag GULag*. Šlo o první díl a do Sovětského svazu část výtisků propašoval zmíněný diplomat Yves Hamant. Francouzský překlad následoval v červnu 1974 v produkci pařížského nakladatelství Seuil.

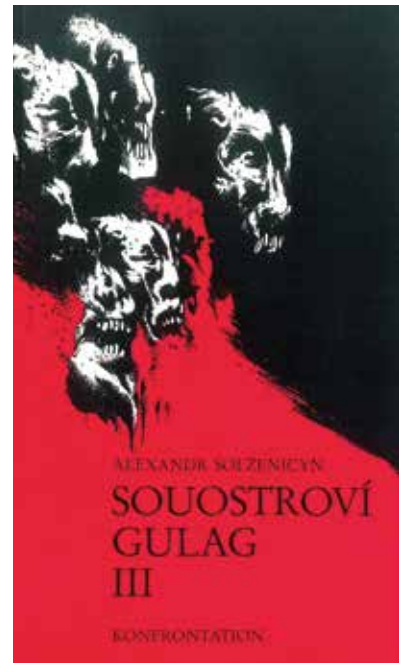
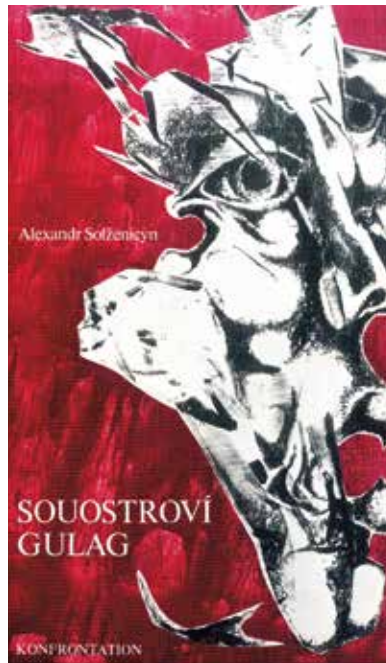
Česká verze díky exilovému nakladatelství Konfrontace na sebe nedala dlouho čekat a je unikátní hned z několika důvodů. Nejenže patří k jednomu z prvních jazykových převodů na světě, ale podíleli se na ní překladatelé žijící v komunistickém Československu. Ruský publikovaný text bylo proto nutné do Československa propašovat a práci překladatelů posléze opět ilegálně převézt do Švýcarska. To vše v naprostém utajení. Podle katalogu knihovny Libri prohibiti, shromažďující díla československé exilové a samizdatové literatury, se na překladu prvních dvou dílů knihy *Souostroví Gulag* podíleli Ludmila Dušková, Kamil Chrobák a Sergej Machonin. Zda se k nim už v této fázi připojili Jan Zábřana, Libuše Kozáková a Jana Neumannová, není jasné. Každopádně se posledně jmenovaní na

celá léta po dokončení této knihy držoval její tisk: povinnost vůči dosud žijícím převažovala nad povinností vůči zemřelým.²² Věci se daly do pohybu teprve v srpnu 1973, kdy leningradská KGB zadržela jeho spolupracovnici Jelizavetu Voroňanskou. Co se

v Leningradu, dnešním Petrohradu, v dalších dnech přesně událo, později popsala v Solženicynově biografii ruská literární vědkyně Ludmila Ivanovna Saraskina: „Jelizavetu Voroňanskou v Leningradě vyslýchala během pěti dní KGB. Pátého dne svým

22 SOLŽENICYN, Alexandr: *Souostroví Gulag*. Jiří Brauner - Kartuziánské nakladatelství, Brno 2021, s. 5.

23 SARASKINA, Ludmila Ivanovna: *Alexandre Solženitsyne*. Fayard, Paris 2010, s. 689.

První český překlad *Souostroví Gulag* vydalo exilové nakladatelství Konfrontace. První díl vyšel v prosinci 1974, druhý v červnu 1976 a třetí v listopadu 1982. (repro: Libri prohibiti)

překladau podíleli. Dokládají to nejen vzpomínky přátel Jana Zábrany či syna Jany Neumannové, novináře a divadelníka Julka Neumanna.²⁴ Na jaře 2021 to autorovi tohoto textu potvrdila i Libuše Kozáková, poslední žijící z překladatelů knihy. Podle jejích slov ji do akce zasvětila Ludmila Dušková. „Pamatuju si, že jsem dostala ruské vydání knihy v dost špatném stavu, bylo vidět, že už prošla mnohýma rukama. Každý z nás měl určenou část, kterou musel co nejdříve přeložit, bylo na to pár týdnů, možná ani ne celý měsíc. Tehdy jsem pracovala jako dokumentaristka v Biologickém ústavu ČSAV, takže jsem překládala každý den po práci dlouho do noci a také celé soboty i neděle. Měla jsem při tom hrozný strach, manžel se tenkrát zapojoval do různých aktivit okolo samizdatu a kdykoliv nám hrozila domovní prohlídka. I proto jsem se po

dokončení překladau okamžitě zbavila svého psacího stroje, aby na mě takto dodatečně nepřišli. Všechno jsme dělali zadarmo, nikdo z nás samozřejmě žádný honorář nečekal. Odměnou byla ta knížka, že se to podařilo, že navzdory strachu, perzekuci a uzavřeným hranicím mohla začít kolovat mezi českými čtenáři.“²⁵ Dodejme, že *Souostroví Gulag* se dostávalo k českým čtenářům po částech. První díl vyšel v Konfrontaci v prosinci 1974, druhý v červnu 1976 a třetí v listopadu 1982. V Československu se ale neoficiálně šířily i pracovní kopie překladů od výše jmenovaných autorů. Dokládá to jeden takto dochovaný exemplář v Libri prohibiti, jenž mimo jiné ukazuje, jak si překladatelé dílo mezi sebou rozdělili. Klasický samizdat na průklepovém papíře totiž obsahuje pouze část druhého dílu, která je přeložena po kapitulu *Žena v táboře*.

Z DISIDENTA VYHNANCEM

Vraťme se ale na Západ, kde ještě předtím, než *Souostroví Gulag* vyšlo v jednotlivých jazycích konkrétních zemí, publikovaly různé deníky a časopisy ukázky z díla. Vybrané pasáže vyvolaly nejen vřelé přijetí ve smyslu potvrzení pravdy o skutečné sovětské realitě, ale i odsuzující reakce, ostré diskuse a polemiky. Záhy se jich mohl přímo účastnit i autor. Už 7. ledna 1974 totiž politbyro Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu (ÚV KSSS) projednalo publikování knihy *Souostroví Gulag* a opatření k „potlačení protisovětských aktivit Alexandra Solženicyna“. Spisovatel byl zatčen 12. února a uvězněn v moskevské věznici Lefortovo, kde byl obviněn z vlastizrady, a hrozil mu trest smrti. Souběžně s tím se v Kremlu horečně rokovalo

²⁴ NEUMANN, Julek: Gulag a psací stroje. *Lidovky.cz*, 16. 8. 2008 – viz https://www.lidovky.cz/domov/gulag-a-psaci-stroje.Ao8o816_0o0128_ln_noviny_sko (citováno k 18. 9. 2023).

²⁵ Rozhovor autora s Libuší Kozákovou proběhl v dubnu 2021.

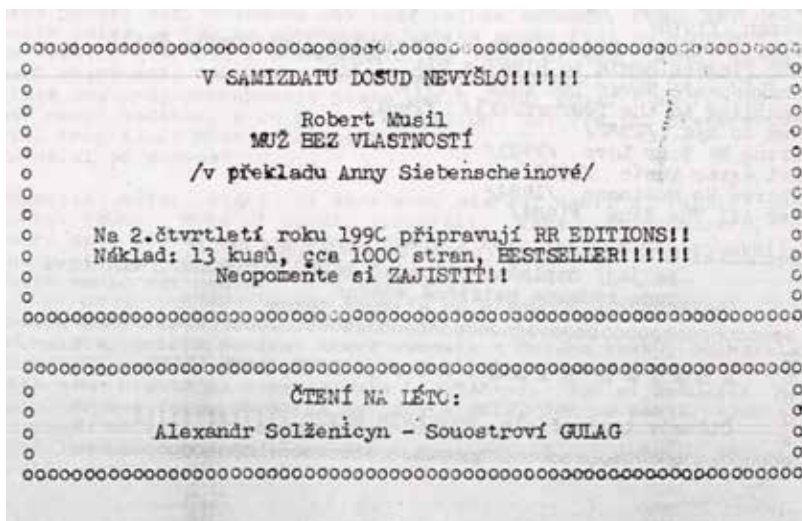

o tom, zda má být postaven před soud a zastřelen, nebo vyhoštěn ze země. Jakmile vězněnému autorovi oznámili, že je zbaven sovětského občanství, bylo jasné, že vyhrála koncepce šéfa KGB Jurije Andropova. Dvanáct hodin po zatčení byl Solženicyn letecky odeslán do západoněmeckého Frankfurtu. Rada ministrů SSSR následně 14. února rozhodla o stažení všech jeho děl z knihoven a knihkupectví a jejich skartování. Koncem března opustila Sovětský svaz i spisovatelova rodina. Nejprve se všichni usadili v Curychu a od roku 1976 začali žít v městečku Cavendish v americkém státě Vermont.

Stejně jako ideologové z Východu, i na Západě obdobně argumentovali poslední stoupenci stalinismu a fanatičtí komunisté. Rezervovaný postoj k publikaci ale zaujala i tehdejší administrativa amerického prezidenta Richarda Nixona nebo západoněmecká vláda.

Vlastním životem už také žilo i dílo samotné. Ve východním bloku se množily v samizdatu publikované kratší či delší ukázky z něj a přes železnou oponu se pašovala různorodá vydání. Samozřejmě nezahálela ani oficiální propaganda komunistických států. Jakým způsobem masírovala mysl svých občanů, kteří v naprosté většině neměli možnost knihu si přečíst a udělat si vlastní názor, lze doložit na příkladech z normalizačního Československa.

Dobový komentář zástupce ředitele Ústavu marxismu-leninismu Ústředního výboru Komunistické strany Československa (ÚV KSČ) Milana Matouše obsahuje brožura *Úloha revizionismu v současném ideologickém*

Inzerát v *Revolver revue* č. 2/1987 anonující samizdatové vydání *Souostroví Gulag* (repro: *Paměť a dějiny*)

boji: „[...] Solženicynova kniha nepřinesla nic nového, jen zopakovala snůšku antisovětských pomluv, nesčetněkrát obehnaných bělogvardějskou, trockistickou a nacistickou propagandou. Opakovaly se tu staré výmysly o zatýkání, mučení, popravách a koncentračních táborech v Sovětském svazu, kterými nás krmila po celá léta první republiky jak demokratická masarykovská, tak i fašistická stříbrňácká propaganda. Za protektorátu jsme byli častování těmito výmysly ještě v hojnější míře nacistickou propagandou Goebbelse a kolaboranty typu Emanuela Moravce.“²⁶

Spisovatel Vladimír Mináč v článku otištěném ve slovenském stranickém deníku *Pravda* (ekvivalent *Rudého práva*) nezůstal pozadu: „Vybuchla časovaná bomba, vypukla publicistická ‚senzácia storočia‘, svetová buržoázia vydáva v milionových nákladoch Solženicynovu knihu *Súostrovie Gulag*. Každý deň, každú hodinu, každú minútu sa zjavuje Solženicynovo meno na stránkach revolverových večerníkov,

ale aj na stránkach najserióznejších – v meštianskom zmysle – časopisov; chrlia ho rozhlasové a televízne stanice, čítajú ho na pokračovanie, vplietajú ho do prejavov a úvodníkov, hovoria o ňom v súvislostiach i bez súvislosti. Nebohý Jozef Goebbels vyzerá v porovnaní so svojimi žiakmi ako ubohý učeň.“²⁷

A do třetice novinář *Rudého práva* Zdeněk Kropáč v publikaci o Sovětském svazu *Země jako světadíl: „Pátrám a usilovně hledám na mapách a v atlasech moří a ocedaň souostroví Gulag. Je to podvod: není na světě takové souostroví. Není Archipelag Gulag. Byl vymyšlen a vylhán od samého začátku do konce. Není možné tam odeslat jediný dopis. Žije jen na stránkách jedné zbytečné, stejně nazvané knihy. A v nenávisti otrávených žilách jejího autora – Solženicyna Alexandra.“²⁸*

Stejně jako ideologové z Východu, i na Západě obdobně argumentovali poslední stoupenci stalinismu a fanatičtí komunisté. Rezervovaný postoj k publikaci ale zaujala i tehdejší

26 MATOUŠ, Milan: *Úloha revizionismu v současném ideologickém boji*. Svoboda, Praha 1979, s. 118.

27 MINÁČ, Vladimír: Solženicyn a tí druhí. *Pravda*, 2. 2. 1974, s. 3; totéž viz také TÝŽ: *Texty a kontexty*. Slovenský spisovateľ, Bratislava 1982, s. 119–127.

28 KROPÁČ, Zdeněk: *Země jako světadíl*. Panorama, Praha 1978, s. 126.

Držitelé Nobelovy ceny za literaturu Alexandr Solženicyn a Heinrich Böll (zleva) v západním Německu, kam ruský autor zamířil bezprostředně poté, co byl vypovězen ze své vlasti (foto: ČTK / DPA / A9999 DB)

administrativa amerického prezidenta Richarda Nixona nebo západoněmecká vláda. Svědectví o obludnosti rozměrů sovětské represe i počtu jejích obětí jim totiž nehrálo do not ze dvou důvodů. Zaprvé se dala očekávat podrážděná reakce Moskvy, což se také stalo. Tím pádem byly ohroženy snahy o sblížení se se sovětským blokem v rámci takzvané politiky détente, respektive západoněmecké ostpolitiky. Zároveň se jevilo jako svízelné přesvědčit západní čtenáře *Souostroví Gulag*, že po zuby ozbrojený východní moloch harašící atomovými zbraněmi už je jiný než Stalinův Sovětský svaz.

Solženicynovo rozsáhlé dílo však rozdělilo i protikomunistický ruský exil a sovětský disent. V Americe už tehdy žijící básník a později rovněž nositel Nobelovy ceny za literaturu Josif Alexandrovič Brodskij – mimochodem do pracovního tábora byl odsouzen za své názory jedenáct let po Stalinově smrti a ze Sovětského svazu vyhnán v červnu 1972 – knihu přivítal slovy: „*I když je člověk v ohrožení života, může si dovolit luxus v podobě shromažďování svědectví a zahájit vlastní norimberské procesy. Právě tento obviňovací materiál a samotné obvinění tvoří Souostroví Gulag.*“²⁹ Z druhé strany se však ozývaly hlasy,

jež Solženicynovi vyčítaly stejně jako oficiální propaganda pozitivní přístup ke zrádci generálu Vlasovovi³⁰ a jeho armádě či k ukrajinským nacionalistům, byť se autor *Souostroví Gulag* snažil dokázat, že ve většině případů šlo o lidi zrazené či krutě pronásledované stalinským režimem, kteří se ze zoufalství chopili zbraní po boku nacistů. Naopak Solženicynovo nesmlouvavé odsouzení bolševické revoluce a samotného Lenina přivedlo do řad jeho kritiků i spisovatele Varlama Šalamova, jenž přitom hrůzy Gulagu poznal na vlastní kůži. Podle studie rusisty Jana Machonina: „[...] Šalamov se nikdy nevzdal obdivu

k raným 20. létům jako období velkého, třebaže utopického kulturního a sociálního vzepětí.“³¹

Obdobně lze chápat i otevřený dopis, který Solženicynovi adresoval z Československa dlouholetý vězeň Gulagu a spoluzakladatel KSČ Karel Goliath.³² Šestnáctistránkový strojopis psaný v rozhořčeném duchu je uložen v Goliathově pozůstalosti v Archivu Národního muzea a mimo jiné se v něm píše: „*Můj boj je veden uvnitř socialismu se snahou jej posilit, zatímco vy jej vedete proti socialismu, co společenskému řádu a ideálu před zraky lidstva. Já chci prosadit stále stoupající proud demokracie v táboře*

²⁹ BRODSKY, Joseph: The Geography of Evil. *Partisan Review*, 1977, roč. 44, č. 4, s. 637–645.

³⁰ Andrej Andrejevič Vlasov (1901–1946) byl sovětský generál. Do Rudé armády vstoupil v roce 1919 a postupně se vypracoval až k hodnosti generálmajora. Za druhé světové války se vyznamenal při obraně Moskvy i Leningradu. Během německé protiofenzivy na jaře 1942 po bitvě u řeky Volchov padl do zajetí. Vědom si Stalinova nařízení, že zajatí sovětská důstojníci zasluhují po eventuálním návratu do SSSR trest smrti, přistoupil na německou propagandistickou nabídku a v zajetí zformoval protibolševickou Ruskou osvobozenou armádu (ROA), jejíž vojáci podpořili i Pražské povstání v květnu 1945. Po válce byl Vlasov zajat Američany a posléze předán Sovětům. Za vlastizradu byl v srpnu 1946 v Moskvě popraven.

³¹ MACHONIN, Jan: *Próza vytrpěná jako dokument. O slovech a činech Varlama Šalamova*, s. 271.

³² Karel Goliath (1901–1985) byl český advokát židovského původu, publicista, člen České strany sociálně demokratické a spoluzakladatel KSČ. V roce 1927 ze strany vystoupil kvůli Gottwaldově bolševizaci. V březnu 1939 uprchl před nacisty do Polska, kde se připojil k vojákům Československého legionu vedeného Ludvíkem Svobodou. Po přechodu jednotky do SSSR byl zatčen, v Gulagu strávil 17 let. Po návratu do ČSR v roce 1956 byl až do smrti pod dohledem Státní bezpečnosti a různě perzekvován, například nuceným pobytem v psychiatrické léčebně. Otevřený dopis A. Solženicynovi napsal v roce 1977.

komunismu, vy máte za cíl vyvrácení, odhození socialismu jako takového vůbec a na věčné časy. [...] Svou knihou, pane Solženicyn, napadáte nejen Stalinovy zločiny, nýbrž komunismus jako takový, též demokratický komunismus Lenina a Šmerala.³³ Od počátku do konce svého díla líčíte, jak prý činy Stalinovy kotví v Leninovi, jak Lenin a jeho revoluce prováděli totéž jako Stalin a jeho kontrarevoluce, že je-li kdo proti, musí být též proti Leninovi, Leninovým myšlenkám a leninským snahám.³⁴

Lidé z okruhu významného ruského disidenta Andreje Sacharova pak *Souostroví Gulag* kritizovali za to, že se stalo až příliš zjevným nástrojem studené války, a autorem navrhovaný autoritářský přechod od komunismu k nábožensko-patriarchálnímu zřízení srovnávali s falešnými představami sovětské ideologie o šťastné společnosti bez demokratických základů a pojistek.

Z LITERÁRNÍ CELEBRITY RUSKÝM MUŽIKEM

Knih *Souostroví Gulag* oficiálně vyšla v Sovětském svazu až v roce 1990. Tehdy se také objevila i první zpochybnění počtu obětí. Solženicyn uvádí 55 až 66 milionů zmařených lidských životů nejen během stalinových represí, ale také v občanské válce. V souvislosti s tím však jedním dechem dodává, že se jedná o nezaručené počty a odborníci je snad budou moci někdy v budoucnosti korigovat. Podle posledních výzkumů

provedených ruským sdružením Memorial represe z politických důvodů zasáhla v Sovětském svazu 11–11,5 milionu lidí. Autoři výzkumu však několikrát zdůrazňují, že zejména u násilné kolektivizace, vysídlování kulaků a deportování různých národnostních či etnických skupin neexistují přesné údaje.³⁵

Přes všechny výhrady, nenávisťné i věcné kritiky a politické manévry se *Souostroví Gulag* stalo celosvětovým bestsellerem. Jak už bylo řečeno, zasadilo sovětskému zřízení fatální úder, a to jak v očích západní veřejnosti, tak tamních levicových intelektuálů do té doby blouznících o spravedlivé a pokrokové „první zemi dělníků a rolníků“. Mnoho nadšených čtenářů ale Solženicyn později ztratil kvůli svým protizápadním postojům, kritice demokratické společnosti, a naopak nekritickému vynášení pravoslavného carského Ruska s jeho tradicemi i jeho autoritářským zřízením. Toto rozčarování vystihl po jednom pařížském setkání se Solženicynem spisovatel a novinář Jean Daniel: „Čekali jsme bojovníka za lidská práva a demokrata, ale objevil se před námi ruský mužik se středověkými názory.“³⁶ Po triumfálním návratu do Ruska v roce 1994 v těchto postojích spisovatel pokračoval a na sklonku jeho života to vypadalo, že se sblíží i s režimem Vladimira Putina. Rusista Jan Machonin o tom napsal: „S trochou demagogie by nebylo těžké ukázat, že měl Solženicyn vlastně blízko k dnešnímu ruskému režimu. Stačilo by podtrhnout jeho

kritiku Jelcinových devadesátých let, jak ji předvedl v pamfletické knize *Rusko v troskách* (česky 1999), a jeho kritiku Západu, důraz, který kladl na specifika vývoje ruského národa, či prosazování role pravoslavi v každodenním životě. Stejně tak by ale společně se Solženicynem mohli dnešnímu režimu snadno odpovědět jeho odpůrci: vždy přece prosazoval decentralizaci, horizontální budování státu zespoda, podporu provincie a venkova, kritizoval ruské imperiální spády a naléhavě zdůrazňoval nutnost pokání a vyrovnání se s komunistickou minulostí. A v tom všem by se dnes Alexandr Solženicyn, kdyby byl živ, s Putinovým režimem zásadně rozcházel.“³⁷

Každopádně po něm zůstalo jeho literární a dramatické dílo, které může provokovat k různým typům myšlenek a úvah, ale rozhodně není nezáživné a nudné. Platí to i o *Souostroví Gulag*, jedné z nejvýznamnějších knih 20. století o neustálé inklinaci člověka ke zlu a současně i o jeho věcné snaze zlo popsat a odsoudit, a nabídnout tak poučení příštím generacím. □

JAROSLAV FORMÁNEK (1960), novinář, překladatel, editor. V Ústavu pro studium totalitních režimů pracuje od roku 2018 v oddělení zaměřeném na výzkum sovětských represí vůči československým občanům. Podílel se na trilogii *Čechoslováci v Gulagu* (ÚSTR – ČT, Praha 2017, 2018, 2019).

33 Bohumír Šmeral (1880–1941) byl československý politik, novinář a teoretik dělnického hnutí. Politicky aktivní byl již za Rakousko-Uherska, v roce 1911 se stal poslancem Říšské rady. Jako přesvědčený marxista a předseda České strany sociálně demokratické zastával ideu vytvoření socialistického systému s prvky parlamentní demokracie v rámci rakousko-uherského soustátí, proto byl až do konce první světové války proti vzniku ČSR. Po návštěvě Moskvy v roce 1920, kde se setkal i s Leninem, se podílel na založení KSČ a patřil k předním osobnostem komunistického hnutí. Jeho vliv však upadl po V. sjezdu KSČ v roce 1929 a bolševizaci strany Klementem Gottwaldem. Po rozpuštění KSČ v roce 1938 odjel do Moskvy, kde v květnu 1941 zemřel.

34 *Archiv Národního muzea*, Pozůstalost JUDr. Karla Goliatha (neuspořádáno), k. 1, Otevřený dopis K. Goliatha A. Solženicynovi z roku 1977, fol. 2.

35 ŽEMKOVA, Jelena – ROGINSKIJ, Arsenij: *Meždu sočuvstvjiem i ravnodušiem - rehabilitacija žertv sovetskich repressij*. Memorial, Moskva 2004 – viz https://www.memo.ru/media/uploads/2017/08/22/mezdu-sochuvstvjiem-i-ravnodushuem_rehabilitacija-zhertv-sovetskikh-repressij.pdf (citováno k 18. 9. 2023).

36 NIVAT, Georges: *Solženitsyne*. Seuil, Paris 1989, s. 188.

37 MACHONIN, Jan: *Ne pokoj, ale meč. Solženicyn by se dožil 100 let, v Rusku dodnes vyvolává spory*.